

CZÖVEK ISTVÁN

A II. Sándor korabeli orosz politikai gondolkodás kutatásának kérdései

Az utóbbi időben mind a marxista, mind pedig a polgári történeti irodalomban megszapordtak azok a munkák, melyek a társadalomfejlődés objektív törvényszerűségeinek feltárása mellett nagy jelentőséget tulajdonítanak a mintegy katalizátorként működő szubjektív tényező, a közvélemény szerepének is. Ennek a területnek a kutatásához alapvető forrásként használják az újságokat, melyek jól ismert korlátaik ellenére is alkalmasak arra, hogy betekintést engedjenek a társadalom egy-egy rétegének kül- és belpolitikai kérdésekkel kapcsolatos elképzeléseibe. Hogy az így kirajzolódó kép mennyire hiteles, azt csak a más forrásokkal való egybevetés után állapíthatjuk meg. Erre a célra a legalkalmasabbnak a kifejezetten nem publikálásra szánt dokumentumok, levelek, naplók tekinthetők, s ezek mellett a szintén nem a publicitás igényével készült hivatalos anyagok a levéltárak különböző fondjaiban.¹

Érdekes, de alapos kritikával kezelendő információkat tartalmaz az egyes korszakokra vonatkozó memoár-irodalom is.

Ezen források felhasználásával és egybevetésével kísérletet tehetünk annak megvizsgálására is, hogyan tükröződtek a 19. század hetvenes éveinek nevezetes nemzetközi eseményei az orosz gondolkodásban, hogyan hatottak annak fejlődésére, és milyen mértékben befolyásolta a kialakuló közvélemény a II. Sándor által képviselt, dinasztikus elvekre épülő külpolitikát abban az államban, melyet az abszolútizmus fellegvárának tekintünk a korabeli Európában.

Az európai nemzetközi élet a 19. század hetvenes éveiben rendkívül mozgalmas: a nemzeti és hatalmi átrendeződés időszaka, melynek meghatározó tényezője a francia–porosz ellentét. Az évtized beköszöntő eseményének, a francia–porosz háborúnak a gyökerei egészen 1866-ig nyúlnak vissza, amikor teljesen egyértelművé vált, hogy Bismarck következő lépésként a francia hegemonia megtörésére tesz majd kísérletet, mivel az utóbbi akadályozza egyesítési törekvéseit.

Ettől kezdve mindkét fél szövetségi rendszer kiépítésén fáradozott, s mindketten Ausztriában vélték felfedezni egyik lehetséges koalíciós partnerüket. Ausztriát azonban a poroszoktól éppen elszennvedett vereség óvatossá tette a felkínált lehetőségekkel kapcsolatban, így Poroszország egyelőre kénytelen volt beérni azzal, hogy tovább erősítette a már hagyományos orosz–porosz együttműködést, és 1868-ban olyan szövetséget kötött keleti szomszédjával, amelynek éle Ausztria–Magyarország ellen irányult.

II. Sándor cár és Gorcsakov politikáját elsősorban a krími háborút lezáró párizsi békeszerződés Oroszországra sérelmes paragrafusainak kilátásba helyezett revíziója befolyásolta, de azt sem hagyhatták számításán kívül, hogy milyen következményekkel járna egy esetleges francia–osztrák győzelem Oroszország belső problémáit illetően is.

Az egységes Németország megteremtésével véget ért a Nagy Francia Forradalommal megindult folyamat, a nyugat-európai nemzeti átrendeződés, amely azonban végső megoldását tekintve sem volt ellentmondásuktól mentes.

A cári Oroszország a vizsgált időszakban népességét tekintve Európa legnagyobb állama volt, de az európai főhatalmat mégsem tudta kézben tartani, mivel elmaradott társadalmi-politikai berendezkedése megakadályozta ebben. Az 1861-es felülről végrehajtott jobbágyreform és más intézkedések mind az ipar, mind a mezőgazdaság fejlődésének bizonyos indíttatást adtak, de ez még Oroszország

¹A.Sz. *Kan*: Isztocnyikovegyenyije. Teoretyicseszkiye i metodologicseszkiye problemi. M., 1969.

saját lehetőségeihez mérten is szerény eredményt hozott Nyugat-Európához viszonyítva pedig semmi sem csökkentette a lemaradást.

A gazdasági fejletlenséghez belső problémák egész sora járult: a jobbágyreform ellentmondásai miatt kirobbanó sorozatos parasztfelkelések, az egyre erőteljesebb munkámegmozdulások, valamint a nyugati határszélen erősödő nemzeti ellenállási hullám akadályozták Oroszországot abban, hogy lehetőségeit a külpolitika terén kamatoztassa.

Gondot jelentett a hadsereg kérdése is, mert bár 1874-ben D. A. Miljutyin hadügyminiszter iniciatívája alapján sor került az általános hadkötelezettség bevezetésére, s ez az orosz birodalom hadseregének létszámát hatalmasra duzzasztotta, az újonckeret azonban elégtelennek bizonyult arra, hogy ki is képezzék a sorköteleseket. Részben modernizálódott a hadsereg felszerelése is, de még így sem érte el a többi európai nagyhatalom technikai színvonalát. A hadseregvezetés kérdése még súlyosabb gond volt, igen kevés volt a jólképzett, tehetséges hadvezető.

Ez a stagnálás egyenes következménye volt annak, hogy Oroszország belpolitikai struktúrája a reform következtében alapvetően nem változott meg, feudális berendezkedésű maradt, s ez dinasztikus külpolitikára ösztönzött. A terjeszkedés azonban Európa felé lehetetlen volt, így a cári külpolitika elsősorban Ázsia térségeire koncentrálna figyelmét, s már 1864-től kezdve Közép-Ázsia egyre nagyobb területeit vonta függőségbe.

Nem tekintette ugyanakkor megoldottnak a keleti kérdést, és véglegesen nem mondott le a tengerszorosok megszerzéséről sem, de egyelőre a francia–porosz háború alatt Bismarck segítségével kiharcolt fekete-tengeri status quo revíziója kielégítette igényét. A tengerszorosok ügyével azért sem foglalkozott aktívabban, mert az 1863-as lengyel felkelés tapasztalatai arra intették, vigyázni kell a délszláv nemzeti mozgalmak támogatásának ügyével. Ezért 1870-ben még Törökország integritásának feltétlen támogatásáról biztosította a pétervári osztrák–magyar követet. Ekkor ugyanis még nem lehetett kiszámítani a Balkánon előreláthatóan lezajló változások következményeit.

Az orosz cár az Osztrák–Magyar Monarchiával való együttműködésre látott lehetőséget, de ebben nem támogatták őt még közvetlen munkatársai sem. Azok mellett, akik Ausztria–Magyarországban a németellenes politikai orientációt vélték felfedezni, és ezért helyeselték a vele való szövetséget, létezett egy olyan irányzat is, mely éppen Törökország és a Monarchia ellen kívánta latba vetni Oroszország tekintélyét.

A hetvenes évek elején még a status quo hívei arattak győzelmet, de egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az orosz–osztrák együttműködés nem lesz tartós, mert mielőbb a szláv nemzeti mozgalmak újraélednek, a két nagyhatalom viszonya elkerülhetetlenül megromlik.

Oroszország Nyugattal kapcsolatos elképzeléseiben az ott kialakult rend megőrzése szerepelt az első helyen, bár a lezajlott változások erősen foglalkoztatták a Romanovok államának politizáló közvéleményét. A német császárság kikiáltása nyomoztatta az orosz katonai és nemesi köröket, sokan felismerték a német birodalom erősödésében rejlő veszélyt, s ennek nyilvános formában hangot is adtak, de a hetvenes évek elején még nem volt komoly ellentét a két nagyhatalom között, így szavuknak semmi nem adott különösebb nyomatékot, velük szemben viszont érvényesült a lengyelek elnyomásának „sorsközsége”. Oroszország és Németország részéről Bismarck elképzeléseivel egyelőre csak az állt ellentétben, hogy Oroszország nem akarta Franciaország további gyengítését sem, ugyanakkor a francia revansterveket sem kívánta előmozdítani. Bismarck terve tehát a három császár szövetségéről így egyelőre neki is megfelelő volt.

A terve vett szövetség mielőbbi megkötését sürgette Franciaországnak a vártnál gyorsabb talpraállása, bár ezt a kifejezést csak relatív értelemben használhatjuk. A korszak nemzetközi és diplomáciai eseményei rendkívüli módon foglalkoztatták a politika iránt érdeklődő embereket Oroszországban, akikben ezt a váratlanul heves érdeklődést a krími háború kudarca keltette fel, és az ezt követő kényszerű reformok korszakának állandó belső feszültsége tartott felszínen. Ennek az orosz társadalomnak már nem volt közömbös, milyen Oroszország presztízse Európában, hogyan tud helyállni egy esetleges újabb politikai krízis idején, képes-e megvédeni az uralmon lévő osztály különböző rétegeinek érdekeit stb. Az érdekek közel sem voltak azonosak, de nem voltak azonosak az Oroszország jövőbeni sorsát megfogalmazó elképzelések sem. Ez pedig a közgondolkodás sokszínűségében öltött formát.

A közvélemény, közgondolkodás fogalmának tartalmi tisztázása egyébként ez ideig még egyér-

telmüen nem történt meg, bár számtalan kísérlet született erre vonatkozóan.² A jelen tanulmány sem a fogalom tisztázását tekinti feladatának.

Oroszországban európai értelemben vett „politikai életről” még a hetvenes években is igen merész dolog lenne beszélni, hiszen a cári abszolútizmus annak ellenére, hogy a nemesség osztályuralmát biztosította, még neki is alig engedett beleszólást a politikai életbe.

Ezt megtenni továbbra sem állt szándékában, valamint nem kívánta más társadalmi osztályok bevonását sem a hatalom gyakorlásába. Ez egyben azt is jelentette, hogy a cári politika nem lényegi változtatásokra törekedett, hanem arra, hogy a jelenségek felszínén viszonylagos nyugalmi állapotot hozzon létre, és ezalatt legyen ideje erejét összeszedni.

A cári kormányzatnak – a magának a cárnak is – mind a nemességen, mind pedig a polgárságon belül kialakult egy erőteljes „ellenzéke”, s bár ez az ellenzék egymással is torzsalkodott, a hetvenes években az uralkodónak komoly gondot jelentett a velük kapcsolatos helyes politika kialakítása.

Voltak természetesen kérdések, melyekben teljes nézetazonosságról lehet beszélni közöttük. Ilyennek tekinthető a hetvenes évek orosz külpolitikája iránti fokozott érdeklődésük. Az orosz cárizmust a többség aktívabb külpolitika kialakítására ösztönözte, hiszen a nemesi körök esetében ez gazdasági alapot, a polgárság számára esetleges új piacok lehetőségét rejtette magában. Ez a törekvésük ebben az időszakban ellentétes volt a három császár szövetsége szellemében az európai status quo fenntartására törekvő hivatalos irányzattal.

Említést kell még tenni a demokrata-párti értelmiség ellenzékiességéről, mely egészen más forrásból fakadt, és amely rendkívül nagy hatású tényező volt Oroszország belpolitikai életében, de mivel igen nehezen tudta a tömegek politikai iskolázottságát az általuk képviselt eszmék színvonalára emelni, támasz nélkül maradt, és kevésbé hatékonyan működhetett, mint a fentebb említett nemesi és polgári ellenzéki csoportok.

² A közvéleménnyel foglalkozó munkák közül említésre méltóak a következők: *V.K. Alekszejev, B.Z. Doktorov, B.M. Firszov*: Izucsnyije obscsesztvennogo mnyenyija. Voproszi organyizacii isszledovanyij. Szocialnije Isszledovanyija M. 1981. N° 1. 78–85. *Uő*k: „Izucsnyije obscsesztvennogo mnyenyija. Opit i problemi. Szoc. Isszled. M., 1979. N° 4. 23–24. *L. Sz. Bajdak*: Informirovannoszty i obscsesztvennoje mnyenyije. V kn.: Ideologicseskaja rabota i formirovanyije obscsesztvennogo mnyenyija M., 1977. 6–20. *L.N. Fedotova*: K isztorii isszledovanyij obscsesztvennogo mnyenyija. Szociol. Isszled. 1980. N° 4. 161–169. *M.K. Gorskov*: Obscsesztvennoje mnyenyije i jego gyejsztvityelnoszty. Polityicseszkoje Szamoobrazovanyije. 1981. N° 4. 28–35. *Uő*: „Obscsesztvennoje mnyenyije” kak szociologicseskaja katygorija. Szociol. Isszled. 1980. N° 4. 49–58. *V.I. Kuserec*: K voproszu ob upravljescszkikh szvojsztvah obscsesztvennogo mnyenyija. Voproszi naucsnogo kommunizma. Kijev, 1979. vt. 43. 89–97. *V. Vojnova, N. Csernakova*: Iz opita kompleksznogo izucsnyija obscsesztvennogo mnyenyija. Obscsesztvennije nauki, M., 1981. N° 5. 140–146. *A.I. Vetrov*: Polityicseskaja agitacija v szisztjeme formirovanyija i izucsnyija obscsesztvennogo mnyenyija. Avtoreferat. M., 1980.

A polgári kutatók – elsősorban szociológusok – munkái közül érdeklődésre tarthatnak számot megközelítésmódjuk miatt a következők: *American Social Thought. Sources and Interpretations*. Red. Mc. Giffert and F.A. Skotheim. Massachusetts, California, London, Ontario, 1972. *H. Cantrie*: Public opinion surveys. London, 1944. *R.O. Carlson*: Communications and public opinion. London–Praga 1975. *J.R. Censer*: Publishing in Early Modern Europe. (r. essay). *J. Social Hist.* 13. (Summer 1980.) 629–638. *H.L. Childs*: Public opinion (nature, formation, and role), London, 1965. *R.M. Christenson*: and *Mc. Williams*: Voice of the people: readings in public opinion and propaganda. London, 1967. *W.J. Crotty*: Public opinion and politics. New York–London, 1970. *L.A. Dexter* and *D.M. White*: People, society and mass communications. New York–London, 1964. *M.D. George*: English political caricature: a study of opinion and propaganda. Oxford, 1960. *G.P. Gooch*: Germany and the French Revolution. London, 1965. *J.D. Halloran*: Control or Consent? A study of the challenge of mass Communication. London, 1963. *J. Harvey, W.P. Smith*: Social psychology. Saint Louis Mosby 1977. *J. Honenberg*: Between two worlds: policy, press and public opinion in Asian–American relations. New York 1967. *W.A. Mc. Kinnon*: Public opinion to 1828. On the rise progress and present state of public opinion in Great Britain and other part of the world, London, 1971. *M.(B.) Kingsley*: The triumph of lord Palmerston (a study of public opinion in England before the Crimean War). London, 1963. *W. Lipman*: Public opinion. New York–London 1965. *C. Schettler*: Public Opinion in American society. New York, London, 1960. *M.F. Stieg*: The Nineteenth Century Information Revolution. *J. Lib. Hist.*, 15. (Winter 1980.) 22–52. *N. Tucker*: Understanding the mass media. London, 1966.

A 19. század második felében a politikai élethez legközelebb álló elemek a polgárság és a nemes-ség köréből kerültek ki, és jelentőségük jóval nagyobb volt, mint az ezt megelőző periódusokban, mivel II. Sándor rendszere az orosz cárizmus történetében az egyik legliberálisabb időszaknak tekinthető, s mint ilyen, joggal tarthat igényt az alaposabb megismerésre.

Amikor az orosz társadalom politikai gondolkodásának vizsgálatát tűzzük ki célul, mindenké-
előtt le kell szögezzük, hogy a közvéleményt csak a kimondott vagy leírt értékelő ítéletekből rekonstru-
álhatjuk, mégpedig olyan módon, hogy a vélemények bemutatásakor közöljük a társadalmi hovatartozá-
sát is. A különféle nézetekből végül leszűrhetjük az általános tendenciát.

Ez esetben a közvélemény fogalmát tehát nem szűkítjük – és nem is szűkíthetjük – le az egybe-
hangzó vélemények fogalmára, hanem értjük rajta a közlések útján születő ítéleteket, melyek általános
érdekek kifejezői, de az egyéni eltérések ellenére is közös következtetésekre vezetnek.

A politikai közgondolkodást formáló tényezők tehát főként az uralkodó osztály különböző
rétegeiből kerültek ki, illetve a hozzájuk módszereiket illetően kapcsolódó, bár merőben ellentétes né-
zeteket valló demokrata párti értelmiségből.

„Módszereken” elsősorban az írott szó erejének felhasználását értjük, mely azonban csak az
írásstudó, és a sajtótermékekhez, könyvekhez hozzájutó társadalmi rétegek gondolkodására hatott, az
ő arányuk viszont az orosz társadalom egészét tekintve rendkívül alacsony volt.

Ezek előrebocsátása után kézenfekvőnek tűnik, hogy a kutatások középpontjába egyrészt a köz-
vetlen hatalommal rendelkező, az államot irányító konzervatív nemesi réteg politikai gondolkodásának
vizsgálatát kell állítani, mely hatalma védelmében minden eszközt kész volt felhasználni, és az ebben
a tevékenységében őt segítő, hozzá szorosan kapcsolódó, tőle függő hivatalnok és értelmiségi réteg el-
képzeléseit. Ez utóbbi azonban csak részben volt konzervatív, jelentős hányada a hatalomból részesülni
kívánó polgárság oldalára állt, mely szintén több frakciót képezett, és II. Sándor idején a közgondolko-
dás vizsgálatánál a másik kiemelt pólust reprezentálja. A demokraták közgondolkodást alakító hatása
nem külpolitikát érintő kérdések esetében szintén jelentékeny volt, de ők az általunk vizsgált problé-
mákkal egyrészt objektív akadályok, másrészt elvi megfontolások miatt nem, vagy csak érintőlegesen
foglalkoztak, így kevesebb a lehetőség nézeteik bemutatására, mint az előző két csoport esetében.
A közgondolkodás vizsgálata az említett időszakban gyakorlatilag három forrástípusra támaszkodhat.
Alapvetőnek tekintjük az újságírás termékeit, a különböző pártállású lapok állásfoglalásait, természetesen
figyelembe véve ezek korlátait is. Nagy figyelmet kell fordítani a korabeli naplókra, kortársi vissza-
emlékezésekre, melyek jól kiegészítik a sajtó anyagát, még akkor is, ha egy részüket a későbbi publi-
kálás nyilvánvaló szándékával vetették papírra, és így erőteljes kritikával kell kezelni őket.

Ezek az általánosan használt anyagokon kívül egy speciális forrással is lehet bővíteni a vizsgá-
lódások anyagát, melyet eddig igen ritkán használtak erre a célra. A cári rendőrség agenturájának a III.
Úgyosztály archívumában lévő jelentéseire gondolunk, melyek sok esetben kifejezetten a közvélemény
reakciójával foglalkozó megállapításokat tartalmaznak. Ezek forrásértéke rendkívüli, hiszen már szin-
te közhelyszámba menő megállapítás, hogy milyen jól szervezett volt a cárizmus rendőri apparátusa, s
ennek talán ezek a titkos jelentések adják az egyedüli pozitívumát – természetesen ezt is csak az
utókor történészei számára.

Vizsgáljuk meg részletesebben az egyes forrástípusokat, melyek közül első helyen kell foglalkoz-
nunk a 70-es évek újságírásával.³ Ennek helyzete rendkívül bonyolult és ellentmondásos volt, számtal-
an korlát szorította.

³ Az orosz sajtó történetével kapcsolatos irodalomból itt csak azokat emeljük ki, amelyek alap-
vető jelentőségűek voltak munkánk elkészítésénél. *V. Rozenberg, V. Jakuskin*: Russzkaja pecsaty i
cenzura v proslom i nasztojascsem. M., 1905. Szbornyik uzakonyenyij i raszporjazsenyij pravityelszt-
va po gyelam pecsaty. SzPb. 1878. Szbornyik matyerialov k izucsenyiju isztorij russzkaj zszurnalisz-
tyiki. M., 1965. *K.K. Arszenyev*: Zakonodatylsztvo o pecsaty. SzPb. 1903. *K.K. Arszenyev*: Za
csetverty veka (1871–1894). Szbornyik sztatyej. Petyerburg 1915. *D.N. Certyelev*: Pecsaty i obs-
csesztvennoje mnyenyije SzPb. 1905. *G. Dansijev*: Epoha velikih reform. Izdanyije 8-je. M., 1900.
M.N. Katkov: O pecsaty M., 1905. *Z. Mszeranc*: Zakoni o pecsaty. M., 1899. *Sz. Nyekraszov*: Komu
polza i komu vred ot szvobodi pecsaty. SzPb. 1906. *I.V. Orzshovszkij*: Adminisztracija i pecsaty
mezszdu dvumja revoljucionnimi szituacijami. 1866–1878. Gorkij, 1973. *V.P. Sirkov*: Usztav o cenzure
i pecsaty sz pozdnyejsemi zakononyijami, zakonodatyelnimi motyivami. SzPb. 1900. Szamogyersavije

Mindenekelőtt a hivatalos törvényhozás szabályozói, valamint emellett a legkülönbözőbb korlátozásokat tartalmazó titkos körlevelek a kormányzat közvetlen utasításaival.

Ezekhez sorolható még az 1865-ben kiadott „Vremennije Pravila o Pecsatyj” elnevezésű sajtótörvény, mely neve dacára 1905–07-ig meghatározta az orosz újságírás helyzetét, hiszen erre épültek a sajtóval kapcsolatos jogi státutumok.

Ez a törvénygyűjtemény bizonyos látszatszabadságot biztosított, ezért többször is kiegészítettek, megváltoztatták (pl. 1868, 1870, 1872, 1873, 1879, 1882) – míg végül az egész törvény átértékelése is szükségessé vált.⁴ Ennek pusztá ténye is izgalmat keltett újságíró körökben, s P. A. Valujevet, a bizottság vezetőjét buzgó tevékenységéért sok nyílt és burkolt vád is érte a lapokban.⁵ De a levelek között tallózva is találkozhatunk reá vonatkozó kevésbé hízelgő megállapításokkal. Egy A. Rozen nevű liberális érzelmű polgár pl. így ír egyik barátjának: „... a cenzúra önkénye már eddig is sokat ártott hazánknak azzal, hogy sötétségre kárhoztatta sok évtizeden át. A buta és buzgó cenzorok akaraton kívül életre keltenek egy új „Kolokolt”, melynek hangja zengőbb lesz a Herzenénél is.”⁶ A korlátozások ellenére azonban a lapok száma az évtized folyamán ugrásszerűen megnőtt. Például 1860-ban 7 napilapot adtak ki Oroszországban, 1870-ben 39-et, 1880-ban pedig 53-at.⁷ Ez a szám csak abszolút értelemben nagy, Európához viszonyítva igen szerénynek mondható, de az oroszországi analfabéták számát tekintve mégis jelentős. A kiadói kedvet növelte, hogy a lapok egy része – főként a fővárosban – mentesült az előzetes cenzúra kötelezettségétől, így legalábbis technikai szempontból egyszerűbbé vált a lapkiadás ügye, egy-egy kiadvány sorsa nem függött annyira a cenzorok kényekedvétől.

A lényeg azonban nem változott, az államhatalom régi vagy új képviselőivel szemben a törvények nem tették lehetővé a bírálatot. Ha mégis megtette valamelyik lap, az figyelmeztetést, majd két figyelmeztetés után a lap időleges vagy végleges betiltását, utcai árusításának tilalmát, vagy súlyosabb eset-

i peccaty v Rosszii. SzPb. 1906. *D.V. Valdenberg*: Szpravocsnaja knyiga o peccatyj vszej Rosszii. SzPb. 1911. *A.E. Vineke*: Szamogyersavije i peccaty v Rosszii. SzPb. 1906.

A forradalom utáni időszakból való összefoglalások, tanulmányok közül alapvetőek: *Ocserki po isztorii russzkaj zszurnalisztyiki i krityiki. Lenjingradszkij Goszudarsztsvennij Unyiverszityet im. A.A. Zsdanova. Leningrád, 1965. A.P. Afanaszjev*: Sztolicsnije liberalnije gazeti v Rosszii na rubezse 70–80-h gg. XIX.v. Avto-ref. M., 1975. *V.G. Afanaszjev*: Naucsnoje upravlenyje obszcsesztvom. M., 1968. *R.A. Arszlanov*: P.L. Lavrov i russzkij liberalizm. M., 1978. *V.G. Berezina, A.G. Gyementyev*: Isztorija Russzkaj zszurnalisztyiki XVII–XIX. vekov. M., 1966. *J.M. Bocsarov*: Metodologija isztorii periodicseszkoj peccatyj. Zszurnaliszt. 1927. N° 7–8. *L.M. Dobrovolszkij*: K isztorii cenzurnoj polityiki russzkogo pravityelsztva vo vtoroj polovinye XIX.veka. Ucs. Zan.Len.Ped. inszt.-ta im. A.I. Herzena t. 67. 1948. *J.I. Geraszimova*: Pravityelsztvennaja polityika Alekszandra II. v oblasztyi peccatyj v godi pervoj revoljucionnoj szituacii. M., 1974. *B.I. Jeszin*: Russzkaja gazeta vtoroj polovini XIX. veka. M., 1973. *B.I. Jeszin*: Isztorija russzkaj zszurnalisztyiki XVII–XIX. vekov. M., 1966. *B.I. Jeszin*: Zaprescsenyije roznyicsnoj prodazsi gazet, kak szredsztvo ogranyicsenyija szvobodi peccatyj. Vesztnyik Moszkovszkogo unyiverszityeta. Szerija XI. Zszurnalisztyika, 1967. N° 6. *B.I. Jeszin*: K isztorii tyelegrafnih agensztv v Rosszii XIX.v. Vesztnyik Moszkovszkogo unyiverszityeta. Szerija VII. Filologija, Zszurnalisztyika. 1960. N° 1. *B.I. Jeszin*: Isztorija russzkaj zszurnalisztyiki XIX. veka (1866–1896). M., 1967. *R.P. Kozmin*: Russzkaja zszurnalisztyika 70–80-h godov XIX. veka. M., 1948. *M.P. Mohnacseva*: Problemi isztorii Rosszii v demokratyicseszkih zszurnalah vtoroj polovini XIX. veka. 1859–1881. M., 1979. *A. Szidorov*: Iz voszpominanyij cenzora. Golosz Minuvsego. 1923. N° 3. *A.M. Szkabicsevszkij*: Lityeraturnije voszpominagyija. M–L., 1928. *V.V. Ucsonova – B.I. Jeszin*: Russzkaja dorevaljucionnaja gazeta. Isztorija SzSzsZR 1972. N° 4. *N.Sz. Versinszkij*: Gazeta v Rosszii i SzSzsZR XVII–XX. vv. M–L., 1931. *I.P. Zsiromszkaja*: Russzkaja revoljucionno-demokratyicseszskaja podcenzurnaja peccaty o vnyesnej polityike carizma. M., 1967.

⁴ *A.P. Afanaszjev*: Sztolicsnije liberalnije gazeti v Rosszii ne rubezse 70–80-h gg. XIX.v. Avto-ref. M., 1975. 38.

⁵ C.G.A.O.R. SzSzsZR f. N° 109. op. N° 1. jegy. hrany. N° 2213. 1.1

⁶ C.G.A.O.R. SzSzsZR f. N° 109. op. N° 1. jegy. hrany. N° 1822. 1. N° 1.

⁷ *Ocserki po isztorii russzkaj zszurnalisztyiki i krityiki. Lenjingradszkij Goszudarsztsvennij Unyiverszityet im. A.A. Zsdanova. Leningrád, 1965. t. II. 449.*

ben bírósági eljárást is eredményezhetett,⁸ melyek egyrészt anyagi, másrészt erkölcsi hátrányt jelenttek a kiadóknak.

Ugyanakkor nem voltak kellemesek a kormányzatnak sem, mert egy-egy ilyen esemény óriási érdeklődést keltett az olvasók körében, és sokszor éppen a várttal ellenkező hatást váltott ki. Így nem véletlen, hogy a fizetett ügynökök igyekeztek előre figyelmeztetni a III. Űgyosztályt a problémákra, a preventív intézkedések megtételére.⁹

A fent említett rendszabályok sem tudtak azonban százszázalékos hatáskörrel szabályozni, pedig még ezt is hozzá kell tenni, hogy a lapkiadás a kormány jóindulatát élvező személyek privilégiuma volt, sőt, egy-egy újabb lap engedélyezése előtt a Sajtóügyi Főhivatal a rendőrfőnök véleményét is kikérte, aki tehát közvetlenül is érdekelt volt abban, hogy megbízható információk birtokában nyilatkozzon, s ezeket be is szerezze ügynökei révén.

Ebben a tekintetben P. A. Suvalov gróf a rendőrfőnök posztján félelmetes tekintélyre tett szert. Véleménye szerint – hivatali tevékenysége idején – a legtöbb orosz periodika államellenes tevékenységet folytatott. Egyik 1869-ből származó jelentésében három csoportra osztja a meglévő lapokat, és így jellemzi őket: „Az első csoport . . . tudományos kritika formájában . . . folytatja kormányellenes tevékenységét a nép körében. Ide tartozik a Vesztnyik Jevropi, a Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztyi, a Golosz, a Szugyebnij Vesztnyik, az Otyecsesztvennije Zapiszki, a Russzkij Archiv és a Russzkaja Sztarina.

A második csoport általános szociális és antiklerikális propagandát folytat, mint például a Nyegyelja, a Gyelo, a Vszemirnij Trud és a Zarja. A harmadik csoport pedig az alsóbb néprétegek gyűlöletét szítja a felsőbb iránt oly módon, hogy képet rajzol hivatali apparátusunk önkényeskedéseiről, és allegorikus formában hirdeti az állam átalakításának szükségességét. Ez utóbbi csoporthoz sorolható az Iszkra, a Petyerburgszkij Lisztok, a Szovremennije Izvesztyija, a Vszeobscsaja Gazeta, valamint a Bugyilnyik. Ezen csoportokon belül mesterségesen elkülönült a Szovremennaja Letopisz, a Moszkovszkije Vedomosztyi, a Russzkij Vesztnyik és a Golosz által képviselt, a németek ellen indított keresztres hadjárat formáját öltő, nemzeti elveket valló sajtóirányzat . . . A kormány számára – állapítja meg a rendőrfőnök – kétségtelenül azok az orgánumok a veszélyesebbek, melyek a konzervativizmus mögé rejtőzve a hazafiság és az uralkodó dinasztia iránti hűség örve alatt suttogást és elégedetlenséget szítanak a nép körében, mint azok, melyek egyenesen kimondják meggyőződésüket, lehetőséget adva ezzel a kormánynak arra, hogy megtegye velük szemben a megfelelő intézkedéseket.¹⁰

Hogy a sajtó terén mutatkozó „káoszt” valamiképpen rendezze, a belügyminiszter elhatározta, hogy hivatalos kiadványt indít, Pravityelsztvennij Vesztnyik címen, de a lap nem volt sikeres. Ezzel egyidejűleg a sajtótörvények reformjával kapcsolatos teendők elvégzésére bizottságot is életre hívott Sz. N. Uruszov vezetésével. Uruszov pedig – sajátos módon – újra csak a cenzúra kérdéseit vizsgálta felül.¹¹

Uruszov tevékenysége az egyik legfeketébb oldal a hetvenes évek sajtójának történetében. Az előzetes cenzúra nélkül megjelenő lapokat sűrűn figyelmeztették, betiltották, megvonták az utcai árusítás jogát stb. Az évtized folyamán legtöbb alkalommal büntették a Goloszt (tizenegyszer), a Novoje Vremját (tízszer), a Birzsevjije Vedomosztyit (nyolcszor), a Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztyit (hétyszer) és a Russzkij Mirt (hatszor) oly módon, hogy büntetésük okát nem is közzölték.¹²

A szigorú a magyarázta, hogy a lapok jelentős része a polgárság kiadványa volt, melyben az önkényuralom hatalmi apparátusa a legnagyobb ellenfelét látta, függetlenül attól, jobb- vagy baloldali volt-e az. Mégsem sikerült megtörni a polgári lapkiadás lendületét, mivel az újságkiadás nemcsak ideológiai fegyver, hanem kiváló üzlet is volt.

Erre a Birzsevjije Vedomosztyi esete a példa, melyet 1861-ben alapított egy K.V. Trubnyikov nevezetű bankár, és melyet 1874-ben 220 ezer rubelért vásárolt meg tőle V.P. Poletyika egy öntöde (!) tulajdonosa, s ez nem tekintendő kis összegnek. A Molva c. liberális-narodnyik újság szerint oda jutott a

⁸C.G.A.O.R. SzSzsZr f. N° 109. op. N° 1. jegy. hrany. N° 2046. 21. C.G.A.O.R. SzSzsZr f. N° 109. op. N° 1. jegy. hrany. N° 2049. 10.

⁹Uo. N° 2083. 1.

¹⁰Uo. N° 223. jegy. hrany. 34. 67–73.

¹¹K.K. Arszenyev: Zakonodatylsztivo o pecsatyi SzPb. 1903. 73–80.

¹²V. Rozenberg, V. Jakuskin: Russzkaja pecsaty i cenzura v proslom i nasztojaszem. M., 1905. 139.

lapkiadás, hogy „... ugyanolyan vállalkozás lett, mint az üzletnyitás, vagy gyáralapítás... Mindenek felett áll a publikum kultusza, de nem azé a közönségé, melyet valaha újságírásunk fontosnak tartott, a haladó, művelt kisebbségé, hanem az utca közönségé, mely emeli ugyan az utcai árusítás példányszámát, ugyanakkor a lapokban elsősorban a pletykákhoz keres anyagot.”¹³ A Molvának ebben a kérdésben úgy tűnik, igaza volt.

Melyek voltak a hetvenes évek legjelentősebb periodikái?

A *Birzsevice Vedomosztyi* a burzsoá lapok egyik jellegzetes képviselője volt, amely elsősorban a tőkés körök elégedetlenségének adott hangot a feudális viszonyok, a nemesi-bürokratikus rendszer mindent átfogó, behálózó hatalmával szemben, feltétlenül liberális alapállásból.

Ez az ellenzékiesség azonban nem lépett túl a tőkés fejlődést elősegítő reformok követelésén, és minden felmerülő politikai kérdést – természetesen a külpolitika aktualitásait is beleértve – mindegyik gazdasági szempontból vizsgálta, annak ellenére, hogy a hetvenes évek közepétől olyan haladó szellemű munkatársakkal dolgozott, mint N. A. Demert, V. Sz. és N. Sz. Kurocskin, N. K. Mihajlovskij, A. N. Plescsjev és mások.¹⁴ A hetvenes évek utolsó harmadáig többé-kevésbé baj nélkül munkálkodhattak, de 1877-ben többszöri figyelmeztetés után egy időre betiltották a lapot, majd 1897-től 1881-ig Molva névre keresztelve került az olvasóközönség kezébe, jellegében azonban mitsém változva.

A hetvenes évek másik jelentős pétervári ellenzéki orgánuma a *Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztyi*, melynek 1863-tól V. P. Kors volt a szerkesztője. A lap egyértelműen a polgári átalakulás híve volt, mely politikai tőkét kovácsolt a liberalizmusból, s ez egyben azt is jelentette, hogy a „másik főváros”, Moszkva legbefolyásosabb lapjával, az M. N. Katkov által kiadott Moszkovszkije Vedomosztyival állandó ellentétben állt. A lap egyik harcos munkatársa A. Sz. Szuvorin egyik gúnyos hangú cikkéért, és a népművelési miniszter, D. A. Tolsztoj elleni támadásai miatt 1875-ben V. P. Korsot eltávolították posztjáról, és helyébe P. P. Bajmakovot helyezték, ami azzal járt, hogy a liberális és demokratikus érzelmű munkatársak is elhagyták a lapot. Irányvonala egyre reakciósabbá vált, s ez már érezhető a bosznia-hercegovinai válsággal kapcsolatos állásfoglalásaiból is. Erősen kidomborodik a lap régi és új munkatársainak nézetkülönbsége, és bár a jobbrtolódás folyamata akkor még kezdeti stádiumban volt, a kormányzati szerveknek komoly gondot okozott a hetvenes években. Ezt az agensi jelentések viszonylag nagy száma bizonyítja.¹⁵

A Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztyi sorsa azonban nem volt egyedülálló. Közél ugyanilyen utat járt be a liberális elvektől a reakcióig az 1868-ban alapított *Novoje Vremja* is, melyet a fentebb említett A. Sz. Szuvorin vett a kezébe a Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztyitól való távozása után nem sokkal, 1876-ban. A lap az egyik legjelentékenyebb polgári orgánom volt, de Szuvorin rövidesen a nacionalizmus, az iszovinizmus egyik legjelesebb szócsővévé tette, az üzleti szempontokat mindenek fölé helyező periodika mintapéldányává, s ezért később sok bírálat is érte.¹⁶

Kameleon-magatartása miatt a III. Ugyosztály is élénken figyeltette a lap kiadóját, szinte minden lépését regisztrálták a ráállított titkos ügynökök. Számon tartották ismerőseit, szándékait, figyeltették munkatársait, bírálták lapja hangnemét, mely főként a Goloszt bombázó kijelentései miatt lett nemtetszést hivatals körökben.¹⁷

A *Golosz* a leader a burzsoá napilapok között, melynek kiadója A. A. Krajevskij. A lap sikerét annak köszönheti, hogy lojalitása ellenére nem vált konzervatívvá.

Liberális, haladó nézeteit olyan formába tudta önteni, mely a kormányzat részéről is elfogadhatónak bizonyult, így tulajdonképpen inkább „látszat-liberális” kiadvány volt. Sikerét a példányszámnövekedés is jelzi, mely az 1870-es évek elején regisztrált 4000-ról az évtized végére 22 ezerre emelkedett. Meg kell jegyezni, hogy ebben igen nagy szerepe volt a liberális szemléletű történész professzornak, V. A. Bilbaszovnak, aki publicisztikai írásaival rendkívüli hatást tudott gyakorolni olvasóira. A lap népszerűsége, nagy olvasótábora óvatosságra intette vele kapcsolatban a hivatalos szerveket. 1879-ben például az 5 hónapra történt betiltást egy hónap után feloldották, igaz, maga a trónörökös is tett

¹³ Molva, 1876. N° 16. 302–303.

¹⁴ C.G.A.O.R. SzSzsZR f. N° 109. op. N° 1. jegy. hrany. N° 2161. 1.1.: 1–2.

¹⁵ Uo. jegy. hrany. N° 2140. 1.1.: 1–4.

¹⁶ C.G.A.O.R. SzSzsZR f. N° 109. op. N° 4. jegy. hrany. N° 469. 1.1.: 1–2.

¹⁷ C.G.A.O.R. SzSzsZR f. N° 109. op. N° 1. jegy. hrany. N° 2049. 1.1.: 1–3. C.G.A.O.R. SzSzsZR f. N° 109. op. N° 1. jegy. hrany. N° 2049. 1.1.: 11, 27, 29, 31.

bizonyos lépéseket ennek érdekében.¹⁸ A Golosz a kormányzat óvatosságát azzal hálálta meg, hogy élénken bírálta a haladó sajtót, különösképpen az Otyecsesztvennije Zapiszkit.

Ebben a kérdésben lelkesen támogatta őt a Moszkovszkije Vedomosztyi és a Novoje Vremja. Ez a trió alkotta a 70-es évek újságírásának jobbszárnyát. A Golosz az évtized második felére eljutott a szláv világ egységének propagálásához is. Gyakorlatilag nem volt koncepciója, de valójában nem volt ellensége a cárizmusnak. Azonban még lojalitása sem mentette meg attól, hogy ne figyelmeztesse a III. Ügyosztály, melynek fondjában bőséges anyag tanúskodik a lap meghatározó jellegéről a pétervári periodikák között.¹⁹

A reakció lapjai közül ki kell emelnünk a fentebb említett, M. N. Katkov által szerkesztett és kiadott *Moszkovszkije Vedomosztyit* és a *Ruszkije Vedomosztyit*, melyek éppen kiadójuk sajátos szerepe következtében külön fejezetet képviselnek az orosz újságírás történetében. Katkov rendkívüli befolyásra tett szert az udvarnál, még a cári család tagjaira, sőt magára a cárra is hatott egyénisége. Lapjainak monarchista szelleme gyakran a hivatalos elképzeléseket is túllépte, s ezért Katkovot magánál a cárnál is monarchistább érzelműnek tekintették és titulálták, nem minden alap nélkül.

Vízválasztó volt, a kortársak mondhattak róla jót, mondhattak rosszat, de tevékenységét figyelmen kívül hagyni lehetetlen volt.

Érdekes példa erre, hogy míg a lengyel felkelés idején sokan kívánták, csuknák börtönbe egy időre,²⁰ a hetvenes években már olyan tekintélyt szerzett, hogy még lapjának, a Moszkovszkije Vedomosztyinak a betiltása is komoly tömegmozgalmat válthatott volna ki.²¹ Katkov pánszláv elképzelései, 1875-től Oroszország aktívabb politizálását igénylő állásfoglalásai a jobboldali ellenzék táborába sodorták az ismert publicistát, s csak privilegizált helyzete mentette meg sok esetben lapját a komolyabb következményekkel járó retorzióktól.

V. P. Mescserszkij herceg is Katkov nyomdokain kívánt haladni. A reakciós nemesi irányzat képviselőjeként szintén lapot alapított *Grazsdanyin* címmel, de egyrészt igen szűk bázisa, másrészt a publicisztikai tevékenységben való kisebb jártassága miatt újságja nem lehetett vetélytársa Katkov kiadványának. A reakciós és liberális orgánumok mellett léteztek a forradalmi narodnyik mozgalom legális és illegális kiadványai, melyeknek prominens képviselője a P. A. Valujev iniciatívájára N. P. Munt tábornok által 1866-ban alapított *Nyegyelja* volt.

Valujev támogatta a lap kiadását, mint a forradalmi demokrata kiadványokkal szemben létrejövő hálózat első olyan képviselőjét, mely a kormány támogatását élvezzi, de magánkézben levő lapokból áll.²² Az első két esztendő kudarccal fenyegette a lapot, volt olyan periódus, hogy az előfizetők hiánya miatt szüneteltetni kellett kiadását. Az újságba végül V. E. Henkel lehelte lelket, aki sorozatban közölte P. L. Lavrov cikkeit, helyt kaptak benne A. I. Herzen, N. A. Blagovescsenszkij, G. I. Uszpenszkij, N. K. Mihajlovszkij munkái, de más narodnyik és demokrata publicisták is nyilvánosság elé léphettek a lap révén. Radikális irányvonala miatt azonban hamarosan betiltották, Henkel pedig kénytelen volt lemondani kiadásáról. Így hát a hetvenes évek elején legjelentősebb legális narodnyik lap P. Haideburov szerkesztésében demokratikussá vált, de a 80-as évekre végképp lehanyatlott.

A vidéki értelmiség kedvelt lapja volt, mely a külpolitika kérdéseivel a többi demokrata és narodnyik kiadvánnyal együtt alig foglalkozott, ezeket nem tekintette meghatározó jellegűeknek.²³

Ebből a felsorolásból is kitűnik, hogy a hetvenes évek periodikáinak gerincét a liberális sajtótermékek alkották, melyekhez a felsoroltakon kívül még számos, többé-kevésbé jelentékeny határfokkal működő lap csatlakozott, mint például a liberalizmus és konzervativizmus között ügyetlenül lavírozó *Petyerburgszkaja Gazeta*, vagy a reakciós irányzathoz tartozó szintelen, de bőbeszédű *Szin Otyecsesztva*.

Említést kell tegyünk még egy folyóiratról, a *Vesztnyik Jevropiról*, mely mérsékelten liberális elképzeléseivel, M. M. Sztaszulevics szerkesztői és kiadói tevékenységének égise alatt az egész vizsgált periódusban működött, nem azért, mert a cenzúra nem fordított rá kellő figyelmet, hanem azért, mert

¹⁸ C. G. A. O. R. SzSzsZR f. N° 109. op. N° 1. jegy. hrany. N° 2147. 1.: N° 2.

¹⁹ Uo. jegy. hrany. N° 2023. 11.: 1–26.

²⁰ Uo. jegy. hrany. N° 1961. 1.: 5, 10.

²¹ Uo. jegy. hrany. N° 2028. 1.: 13.

²² Uo. jegy. hrany. N° 2024. 11.: 1–4.

²³ Uo. jegy. hrany. N° 2132. 1.: 1.

mérsékelt hangneme, intelligens interpretációi kevesebb összeütközésre adtak alkalmat a kormányzatnal, mint a többi lapok esetében.

Sztaszulevics számára még a folyóirat néhány napos visszatartása is komoly gondot okozott, s olvasói is mindannyiszor kifejezték nemtetszésüket a kormány erőszakos intézkedéseivel kapcsolatban.²⁴ A mérsékelt hangnem egyben negatívuma is a lapnak, de a maga elé tűzött programot, mely az alkotmányosság elvéhez való ragaszkodást jelentette, mindvégig kitartóan hirdette, de ennél tovább nem lépett. Emiatt tekinthető következetesnek, ugyanakkor erősen korlátozott jelentőségűnek is a kiadvány. Ezen a felsoroláson, és vázlatos jellemzésen túlmenően a hetvenes évek sajtójáról sok érdekes adalékot tartalmaznak a korabeli publicisták egymást, egymás kiadványait, a cenzúráviszonyokat és saját tevékenységüket bemutató értékelései.²⁵

A liberális polgári újságírás reprezentánsai elégedetlenek voltak a körülményekkel, s ezt a véleményüket gyakran hangoztatták. A konzervatív lapok újságírói viszont inkább arra panaszkodtak, hogy a kormányzat nem lép fel eléggé erőteljesen a liberálisokkal szemben, akiket a reakció vezére, Katkov gyakran azonosított az illegális képviselőivel és a nihilistákkal.²⁶ Az ő bírálatai, mint konzervatív kollégái általában, nem tettek különbséget az ellentábor kiadványai között, így kritikai megjegyzései a legkevésbé használhatóak.²⁷ A demokraták bíráló megjegyzései kvalifikáltabbak, rámutatnak arra, hogy a hiányosságok nagy része a cenzúra nyomasztó hatásából ered, és nem elsősorban a kiadók helytelen magatartásából. Ha viszont ennek ellenkezőjéről győződtek meg, konkrétan megnevezték a bírált lapot és szerkesztőt, így munkáik értékes forrást jelentenek a korabeli sajtóviszonyok vizsgálatához.²⁸

A lapok és a lapkiadók közötti polémia nem mindig folyt elfogadható mederben, főként a polgári kiadványok jeleskedtek abban, hogyan lehet egy elvi kérdést személyeskedésig fajuló vitává duszasztani, s ez egyrészt aláásta a sajtó tekintélyét, másrészt nem használta a lapok színvonalának sem.²⁹ Az egyes periodikák jellegének tisztázása mellett nem kevésbé lényeges azt sem megvizsgálni, honnan szerezték a lapok értesüléseiket, főképpen a külföldi eseményekre vonatkozókat. Mindenekelőtt a három magánkézben lévő hírügynökségtől, melyek 1862 és 1882 között működtek Oroszországban, (a Russzkoje Tyelegrafnoje Agensztvo (RTA), a Mezdunorodnoje Tyelegrafnoje Agensztvo (MTA) és a Szevernoje Tyelegrafnoje Agensztvo (SZTA)), beszerezheték értesüléseiket saját tudósítóik révén, illetve külföldi lapokból átvett anyagokból is. A hírügynökségektől szerzett információkat csak a hivatalos szervek előzetes jóváhagyása után lehetett közölni, és csak néha esett meg, hogy előbb kapták a hírt a lapok, mint a központi apparátus. Nyilvánvaló, hogy ez is az üzlet egyik formája volt. Ezen hírek értéke azonban nem volt teljes, néha már másnap megcáfolták az előző napi információkat. A táviratok szerzőit – akik a legfrissebb híreket szállították – ma már igen nehéz azonosítani, hiszen a tudósítókkal együtt névtelenek voltak, pedig a lapok hasábjain lassan megjelent egy külön rovat is, Táviratok címmel. Általában a polgári és konzervatív lapok tarthattak tudósítókat Európa fővárosaiban – bár ez eléggé költséges hírszerzési forma volt –, de a demokratikus lapok ennek még a lehetőségét sem kapták meg, így a külpolitika iránti „immunitásuk” elvi megfontolásaikon túlmenően ezen objektív tényekkel is magyarázható.

Mivel azonban nem lehetett még a legjobban menő lapnak sem minden városban munkatársa, sokszor vettek át az orosz újságok külföldi kiadványokból híreket.

Minden periodikának megvoltak a maga „kedvencei”. Sokat idézik a Times, a Temps, a Moniteur, a Morning Post, a Daily News, a Saturday Review, a Spectator, az Observer, Soleil, a Norddeutsche Allgemeine Zeitung, illetve a Pester Lloyd híreit, kommentárjait.

A lapok állásfoglalásait a vezércikkek tartalmazták, melyek a 60-as évek második felétől váltak általánossá. Ezek voltak politikai szempontból is, forrásértéküket tekintve is a legteljesebbek, sokszor

²⁴Uo. jegy. hrany. N° 2147. 1.1.: 1–10.

²⁵A.P. Afanaszjev: Sztolicznije liberalnije gazeti v Rosszii na rubezse 70–80-h gg. XIX. v. Avtoref. M., 1975.

²⁶Moszkovszkije Vedomosztyi 1882. március 24.

²⁷A.P. Afanaszjev: i. m.

²⁸Uo.

²⁹C.G.A.O.R. SzSzSzR f. N° 109. op. N° 1. jegy. hrany. N° 2137. 1.: 1. Uo. jegy. hrany. N° 2165. 1.: 1.

maga a szerkesztő írta őket (pl. Katkov), vagy egy meghatározott személy a lap munkatársai közül (pl. a Golosz esetében Gradovszkij professzor), így ezen vezércikkek tanulmányozását elsődlegesnek tekintjük a közvélemény kutatásakor.

A források második csoportját a levelek, a naplók és visszaemlékezések képezik, s ennek azon része már sajtó alá rendezett, könnyen hozzáférhető anyag,³⁰ mely a jelentősebb állami funkciót viselő személyektől származik. Ezek mellett rendkívül jól használható a III. Ügyosztály leveleket cenzúrázó archívumának anyaga is. Itt mintegy kivonatolva található mindaz, ami a közvéleményt foglalkoztatta, izgalomban tartotta az adott időszakban.

Ezek jó része a cár íróasztalára került, aki megjegyzésekkel, utasításokkal adta vissza, melyek vagy a levélíró kiletének felderítésére, vagy az illető megfigyelésére vonatkoztak. Az így, cári utasításra történő információszerezés még precízebb, alaposabb volt, mint az általános megfigyeléseket rögzítő jelentések anyaga.³¹ Ezeket a levélrészleteket rendkívül érdekesnek tekintjük, és az egyik legmegbízhatóbb forrásnyagnak az adott kérdéskörrel kapcsolatban.

A naplók alkotják ennek a forrástípusnak a második csoportját, melyek mennyiségileg óriási anyagot képviselnek.

Ezek publikálása is részben már megtörtént, részben folyamatban van, s ebben a munkában kiemelkedő szerepe a moszkvai egyetem történész professzorának, P. A. Zajoncskovszkijnak, aki részben lajstromozza, részben sajtó alá rendezi őket.³² A naplók közül azok forgathatók nagy haszonnal, melyek az államapparátus különböző szféráiban tevékenykedő személyiségektől származnak, ha mód van arra, hogy kiválasszuk belőlük a legjellegzetesebbeket. Igen használhatóak P. A. Valujev lakonikus tömörségű, részben hiányos naplójának bejegyzései, aki konzervatív nézetei ellenére sok érdekes információval gazdagítja ismereteinket.³³

P. A. Valujev, volt belügyminiszter naplója, 1865–1868-ig rendkívül érdekes és bőséges információt nyújt az államélet szinte valamennyi területével kapcsolatban, de hivatalból való távozása után naplója is abbamaradt. Időnként tett ugyan kísérletet a folytatására, de csak 1876-tól beszélhetünk újra többé-kevésbé rendszeres feljegyzésekről. Ekkor az állami javak minisztereként, a politikai élet közép-pontjában állt, s bár kissé sértődött volt, részt kellett veyen az államélet különböző fórumain, döntések meghozatalában, olyan esetekben is, amikor azok hatáskörén túl estek.

Naplója sok adatot tartalmaz a kormánykörökön belüli ellentétekről, melyek szintén hatottak a politikára.

Az államélet minden jelenségét egy hatalmon levő tisztviselő szemével látta.

Látta a rendszer hibáit, ezért félt elkerülhetetlennek tűnő bukásától, a pusztulástól. Nem a fennálló rend apológiája, mint a többi 19. század második felében gondolatait papírra vető tisztviselő memoárja vagy naplója, ez adja számunkra minden konzervatívizmusa ellenére is az értéket.

Valujev a cár feltétlen híve volt, de józan bírása is – naplója lapjain. Tartózkodó a hétköznapiakon, de nem fojtja vissza gondolatait ha ír. Álláspontja jellemző, hogy a külügyminisztert, A. M. Gorceakovot és D. A. Miljutyint a liberális nézeteiről ismert hadügyminisztert azonosan ítélte meg, mindkettőt konzervatívnak nevezte.

Megfogalmazta azt is, hogy naplóját az utókor előtti önigazolás céljából írta, a tényeket igyekszik valóságosan ábrázolni, de elismeri, hogy az értékelésekben vannak úgynevezett „árnyalatok”, melyeket ő lényegtelennek tart. Számunkra azonban, akik naplóját forrásként használjuk, figyelembe kell venni ezeket az elemeket is, mert végső soron ezek határozzák meg az események értékelését Valujev – és az általa reprezentált konzervatív körök – gondolkodásában.

A napló 1876-tól kezdődő részéhez írt bevezetőjéből kiderül, hogy éppen az általunk vizsgált kérdésről elég sajátos elképzelései vannak. Nincs tisztában például a felszabadító mozgalmak okával,

³⁰ A. P. Afanaszjev: i. m.

³¹ C.G.A.O.R. SzSzsZR f. N° 109. op. N° 1. jegy. hrany. N° 2184. 11–: 1–6. Uo. jegy. hrany. N° 2214. 1.: 1.

³² P. A. Zajoncskovszkij: Isztorija dorevoljucionnoj Rosszii v dnevnyikah i voszpominanyijah. t. 3. cs. 1. 1857–1894. M., 1979. (Annotyirovannij ukazatyel knyig i publikacij v zszurnalah.)

³³ Dnevnyik P. A. Valujeva, minyisztra vnutrennyih gyel (1861–1876). v 2-h tomah. Izd. A. N. SzSzsZR M., 1962.

ignorálja az Oroszországban kibontakozó szolidaritási hullámot elsősorban azért, mert tömeges megmozdulások voltak, amelyekkel szemben belügyminisztersége óta kifejezett ellenszenvet érzett.

Határozottan háborúellenes magatartásának oka egyébként az a meggyőződése volt, hogy Oroszország gazdaságilag és katonailag készületlen erre, másrészt félt a háború kapcsán esetleg kibontakozó forradalmi hullámtól is.

A Valujevvel merőben ellentétes nézeteket tartalmaz D. A. Miljutyin naplója, aki hadügyminiszterként a kormányon belül is mérsékelten liberális eszmék képviselője volt, s aki P. A. Suvalov bukása után II. Sándorra a legjelentékenyebb befolyást gyakorolta. Ami a választást még indokoltabbá teszi, az az, hogy az évtized utolsó éveiben az elaggott Gorcsakov helyett, Giers feje felett Miljutyin irányította Oroszország diplomáciáját is, így naplója éppen a minket érdeklő kérdésekkel kapcsolatban tartalmaz sok érdekes adalékot. A hadügyminiszter egyébként rendkívül precíz, sok információt tartalmazó feljegyzéseket hagyott ránk.³⁴

Feltétlen uralkodó-hűsége nem akadályozta abban, hogy jó néhány jellemző adatot közöljön II. Sándor középszerűségéről, emberi gyengeségeiről.

Külpolitikai kérdésekről is szívesen írt, és például az orosz–német kapcsolatokról sok új, eddig nem ismert tényt tár az olvasó elé.

Ha összehasonlítjuk Valujev naplójával, szembetűnik a kettejük közötti szemléletbeli különbség, melynek magyarázata, hogy Miljutyin liberális gondolkodása számos kérdésben más következtetést eredményezett, mint Valujev konzervativizmusa.

Más naplórókkal vagy memoár-készítőkkel szemben Miljutyinnak az az előnye, hogy információit javarészt első kézből közli, ezért hitelességük is nagyobb.

A naplónak egyébként különleges az értéke, mivel az egyetlen, mely olyan liberális szemléletű államférfitől származik, aki kizárólag egyéni kvalitásai révén emelkedett a politikai élet legmagasabb szféráiba, s vált egy időre Oroszország külpolitikájának nem hivatalos irányítójává is.

Annak ellenére, hogy naplóját a 19. század második felére vonatkozó oroszországi források egyik leghasználhatóbbikának tekintjük, tudnunk kell, hogy Miljutyin szándékában állt a napló kiadása is. Miután azonban módunkban áll összehasonlítani az eredetivel is, ez nem von le-lényegesen az értékéből.

Az értelmiségi réteg képviselői közül A. V. Nyikityenko professzor naplójára hívjuk fel a figyelmet, aki irodalmár lévén rendkívül szabatosan fogalmazta meg gondolatait, még akkor is, ha a kor nagy kérdéseit illetően néha a filozófia síkjára terelődtek elmékedései, másrészt mint irodalmárnak, hivatalból is foglalkoznia kellett a lapokkal, újságírással, így értékes adalékokkal egészítheti ki a vizsgálni kívánt témánkat,³⁵ de idézhetünk érdekesebb részleteket E. A. Stakensneider,³⁶ A. V. Bogdanovics,³⁷ A. A. Polovcov,³⁸ M. A. Gzenkampf³⁹ és mások naplójából is, mivel tartalmaznak az adott kérdésre vonatkozó megállapításokat.

A személyes jellegű források harmadik csoportját a visszaemlékezések alkotják, melyek felhasználása szinte kézenfekvő, annyira körülhatárolható céllal, egy-egy eseményre koncentrálni születtek. Ezen a téren is a bőséggel zavarával kell küzdeni, hiszen az abszolutizmus kulisszái mögött folyó hatalmi harc és a rendszer ellentmondásainak nyilvánvalóságai miatt a politikusok és az államapparátus más területein tevékenykedő közéleti személyiségek szükségét érezték az önigazolásnak egyrészt kartársaik, másrészt az utókor előtt. Ezeket a memoárokat egymással és a tényekkel szembesítve különleges információk birtokába juthatunk, s felhasználásukat elengedhetetlennek tartjuk. Utalnunk kell ebből a szempontból P. A. Suvalov,⁴⁰ Je. M. Feoktyisztovszki,⁴¹ K. F. Golovin,⁴² N. P. Ignatyev,⁴³ V. P. Mes-

³⁴ Dnyevnyik D.A. *Miljutyina* 1873–1875. tom I–II. M., 1947. 1876–1877. tom. I–II. M., 1878–1880. tom I–II. M., 1950.

³⁵ A.N. *Nyikityenko*: Dnyevnyik v 3-h tomah. Goszlitzdat M., 1955–1956.

³⁶ C.A. *Stakensneider*: Dnyevnyik i zapiszki (1854–1886) M–L., 1934.

³⁷ A.V. *Bogdanovics*: Tri poszlednyih szamogyerzsca Dnyevnyik. M., 1924.

³⁸ A.A. *Polovcov*: Iz dnyevnyika (1877–1878. gg.) Krasznij Archiv 1929. t. 2. sz. 170–203.

³⁹ M.A. *Gzenkampf*: Moj dnyevnyik 1877–1878. SzPb. 1908.

⁴⁰ V.M. *Hvosztov*: *Suvalov* o Berlinszkom kongressze 1878. g. Krasznij archiv, t. 4. (59) M. 1933.

⁴¹ Voszpominanyija Je.M. *Feoktyisztova*. Za kulisszami polityiki i literaturi 1848–1896. L., 1929.

cserszkij,⁴⁴ A. M. Gorcsakov⁴⁵ visszaemlékezéseire, akik bizonyos részletekre a szemtanú hitelességével hívják fel a figyelmet.

Je. M. Feoktyisztovszki visszaemlékezése egyébként rendkívül gyakran használt mű, több kiadást is megért, és bár főként irodalmi vonatkozásokban ad érdekes információkat, ennek kapcsán az újságoktól is szól, így számunkra is értékes forrás.

P. A. Suvalov gróf visszaemlékezéseinek értékét nagymértékben csökkenti, hogy politikai karrierje végén vetette őket papírra, nem dicsősége teljében, amikor például II. Sándor után őt emlegették a hatalom második számú birtokosaként Oroszországban. Ez a szerep egyébként nem bizonyult tartósnak az erősen befolyásolható cár mellett az udvari intrikák légkörében, és az uralkodó hamarosan el is távolította közeléből, kinevezve őt londoni orosz nagykövetnek. Ez a kinevezés nem jelentett jelentéktelen befolyást, de mivel Oroszország belső életének irányításától távol tartotta őt, rendkívül bántotta a becsvágyó politikust.

A berlini kongresszus után, – melynek Oroszországra nézve dicstelen határozatait elsősorban őt tették felelőssé – teljesen háttérbe szorulva vetette papírra visszaemlékezéseit, hangsúlyozva saját pozitív szerepét az eseményekben. Ugyanakkor bizonyos összefüggések alaposabb feltárásához sok érdekes adalékot tartalmaz ez a memoár, ezért tekintjük érdekes forrásnak.

Sokszor idézzük N. P. Ignatyev, a konstantinápolyi orosz nagykövet memoárját is, inkább csak az érdekesség, mint a teljes hitelesség kedvéért, hiszen őt a kortársak is a „hazugság atyja” – nem éppen hízelgő – névvel „tisztelték” meg, de számunkra ezzel együtt is érdekes, hogyan vélekedett később rájának jelentései is, melyeket a cár személyes biztonsága céljából létrehozott ügyosztály rendkívüli

Harmadik forrásként a hivatalos dokumentumokat lehet felhasználni, melyek szintén több kategóriába sorolhatók. A legfontosabbak a Centralnij Goszudarsztvennij Isztoricseszkiy Archiv, valamint a Petyerburgszij Cenzurnij Komitetet fondjaiban találhatóak. Az első a lapkiadás ügyeivel foglalkozó iratokat tartalmazza, például a belügyminiszter jelentéseit a cárnak a sajtó ügyeivel kapcsolatban, valamint a Sajtóügyi Főhivatal tanácsüléseinek jegyzőkönyveit és a lapok számára fogalmazott körleveleket. Ezek feldolgozása még kezdeti stádiumban van, mindössze részletkérdések publikálására került eddig sor.⁴⁶ A második cenzúrabizottság munkájával kapcsolatos iratokat, dokumentumokat tartalmazza.

A moszkvai Centralnij Goszudarsztvennij Archiv Oktyabrszkoj Revoljucii fondjaiban a III. Ügyosztály irattárának anyaga található, s ezek között egyrészt a lapok szerkesztőseinek küldött körleveleket,⁴⁷ az újságokban nem tárgyalható kérdések gyűjteményét⁴⁸ és egyéb – a kérdést alaposabban megvilágító – iratot tanulmányozhatunk. Ebben a fondban találhatóak a III. Ügyosztály titkos agentúrájának jelentései is, melyeket a cár személyes biztonsága céljából létrehozott ügyosztály rendkívüli precizitással gyűjtött. A jelentések nagy részén olvasható az uralkodó sajátkezű aláírása, megjegyzése, ékes bizonyítékkaként annak, amennyire figyelemmel kísérte az orosz monarchia a közvélemény alakulását, és ezen belül is a sajtóval kapcsolatos híreket.

Egyéni kvalitásai, hiúsága és könnyen befolyásolható egyénisége fogékonnyá tették őt a közvélemény hangulatára. Vágyott a népszerűsége, de meg kívánta őrizni uralkodói jogait is. Ezért rendkívül érzékenyen reagált a hivatalos politikát bíráló valamennyi megjegyzésre. Ezen kritikák tárgyilagos, professzionista jellegű megfogalmazását olvashatta a cár, és olvashatjuk mi is ezekből a jelentésekből,

⁴² K.F. Golovin: *Moi vozpominanyija*. SzPb. 1908–1910.

⁴³ N.P. Ignatyev: *Zapiszki*. Isztoricseszkiy Vesztnyik 1914.

⁴⁴ V.P. Mescszerszkij: *Moi vozpominanyija*. Csasztyi II. 1865–1881. SzPb. 1898.

⁴⁵ Knyaz A.M. Gorcsakov v jego rasszkazah iz proslogo. Russzkaja Sztarina, 1883. október (M.-szkij)

⁴⁶ Pl.: V.I. Jeszin: *Matyeriali k isztorij gazetnogo gyela v Rosszii*. Vesztnyik Moszkovszkogo Unyiverszityeta. Szerija XI, Zsurnalisztyika. 1967. N° 4. 84–86. 11.

⁴⁷ C.G.A.O.R. SzSzSzR f. N° 109. op. N° 213. jegy. hrany. N° 35. 1.1.: 1–165. (A CGIA MVD moszkvai fondjának anyaga)

⁴⁸ C.G.A.O.R. SzSzSzR f. N° 109. op. N° 1. jegy. hrany. N° 2202. 1.1.: 1–2.

melyeket eddig még igen kevés esetben használtak történelmi forrásként.⁴⁹ Itt találhatóak a korszakra vonatkozó diplomáciai iratok is, melyek szintén nélkülözhetetlenek az általunk vizsgált kérdés tárgyalásakor. Három forrástípus egybevetésével és a vonatkozó irodalom felhasználásával már megkísérelhetjük megvizsgálni, milyen hatása volt a közvéleménynek Európa legkonzervatívabb államában a külpolitikára, melyről eddigi ismereteink alapján nyugodtan állítottuk, hogy a cár mindent eldöntő, és mindek felett álló rendíthetetlen elképzelései határozták meg, és amely egyébként a kevésbé konzervatívnak tekinthető államokban is, uralkodói privilégium volt.

Ezen módszertani alapelvek, a források kiválasztása és egybevetése nemcsak a közvélemény reakciójának mérését teszi lehetővé, hanem a politizáló orosz társadalom szerepének árnyaltabb megismerését is. Ennek a politikai hatásnak a feltárása pedig alapvetően hozzájárulhat a kelet-európai régió 19. század végi történelmének egyre színesedő bemutatásához is.

⁴⁹C.G.A.O.R. SzSzSzR f. N° 109. N° 1. jegy. hrany. N° 2157. 1.1.: 1–9. C.G.A.O.R. SzSzSzR f. N° 109. op. N° 1. jegy. hrany. N° 2046. 1.40. Uo. jegy. hrany. N° 2023. 1.6. Uo. jegy. hrany. N° 1971. 1.1.:1–24.